

Katona Edit

Mindennapi idegenszerűségeink jellege és elfogadottsága

A kétnyelvűség körülményei között élő kisebbségi beszélők nyelvhasználata a kilencvenes években az érdeklődés homlokterébe került a magyarországi nyelvészek körében is. Parázs viták alakultak ki a napilapok és folyóiratok hasábjain, amelyekben főleg felvidéki és anyaországi nyelvművelők és előnyelvi kutatók ütköztették érveiket, s a nyelvújítás korára jellemző heves-séggel, magas hőfokú indulatokkal szálltak harcba igazuk védelmében. Az ádáz szócsatában is bebizonyosodott azonban, hogy nem a nyers szavak, hanem (a Kemény Gábor által megütött) baráti hang tudja igazából éreztetni, hogy mégiscsak mindannyiunknak közös ügye a nyelv (Kemény Gábor: Mi sem akarjuk „leválasztani” az ötmillió magyart. In: Kontra 1998. 69–74).

A vitázó felek teljesen ellentétes nézeteket vallanak. Az előnyelvi kutatók az önbecsülésünket akarják visszaadni, mikor azt hangsúlyozzák, hogy ha „a különböző kétnyelvű helyzetekből, a más-más kultúrákkal való érintkezésből eredő nyelvi formákat eleve kiiktatjuk hagyományainkból, az nem más, mint öncsonkítás” (Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvi közösség és a nyelvi egység kisebbségben. In: Kontra 1998. 18). Az egységes művelt köznyelv védelmezői pedig a provincializálódás, a szétfejlődés veszélyére figyelmeztetnek. Dúl tehát a vita, amelynek legfőbb következmé-

nyeként azt tapasztalom, hogy fogyatkoznak a nyelv-művelő kiadványok.

Összezsapnak neves nyelvészek, becsmérő szavak hangzanak el, forrong a nyelvésztársadalom, s mindez a mi érdekünkben. Miután a vitát összefoglaló vaskos könyvet leteszi a kisebbségi beszélő, elgondolkodhat azon, kinek miben van igaza. Hisz nem véletlen az, ha a vélemények eltérnek, s jó is, ha a nyelvről beszélgetünk, ha segíteni igyekszünk, ha fogalmakat tisztázunk. Persze, kérdés, hogy mire gondol, aki a kétnyelvűségből eredő egészséges regionalitást ünnepli, s hogy látott-e már ilyent, s valóban nem álom és valóság határán lebeg-e az is, aki a teljes nyelvi egység megvalósulásában reménykedik.

Először is azt kell megállapítanunk, hogy kétnyelvű környezetben az idegenszerűségek, tükrözések megjelenése teljesen természetes. Minden kétnyelvű közösségre jellemző. Az is közismert, hogy a beszélő több nyelvváltozatot is ismerhet, s az adott szituációban választja ki a megfelelőt. A kétnyelvűség körülményei között azonban gyakran tapasztaljuk, hogy amikor a művelt nyelvváltozatra kellene áttérni, interjú, felszólalás, hozzászólás, üdvözlőbeszéd stb. alkalmával, a beszélő nem tud átváltani, mert nem tanítottuk meg neki ezt a változatot (vagy nem is volt alkalma anyanyelvén tanulni), s ha módja is lenne különböző beszédshituációkban anyanyelvén megszólalni, az eredmény elég siralmas. Ebből kiviláglik a sokat hangsúlyozott tény, az iskolai oktatás jelentősége, amelynek a regionalitások tiszteletben tartásával ugyan, de az egységes köznyelvi normát kell tanítania, népszerűsítene. Meg kell adni a

lehetőséget a köznyelvi norma elsajátítására. Tudatosítani kell az idegenszerűségek meglétét, nem kell megbélyegeznie érte a tanulót, de módot kell adni arra, hogy megismerje azok jellegét, kiküszöbölési lehetőségét. S szép reményként felvethetjük, hogy mindennapi közléseikor is használja majd, és igénnyé válik benne a szabatos, magyaros fogalmazás.

Mindennapi idegenszerűségeink típusai

Mindennapi nyelvhasználatunk idegenszerűségei között vannak alakjukra nézve is idegen elemek (az alaki tükrözés esetei) és lefordított, tükrözés által létrejött fordulatok is.

Alaki tükrözés vagy szókölcsonzés alkalmával a szerb nyelv szavait vesszük át változatlan formában, esetleg magyar toldalékokkal, pl. *kula* (tömbház), *csasztizik* (megvendégel), *szok* (üdítő) stb. Van, hogy az idegen szavak szerb nyelvben szokásos alakja tolul a kisebbségi beszélő ajkára: *honorár*, *szeminár*, *motív*, *szimbol* (honorárium, szeminárium, motívum, szimbólum) stb. Az utcák nevének jelölésére pedig a szerb szerkezet első tagja gyökeresedett meg nyelvünkben. Így lesz *Koszovszka*, *Beogradszka*, *Nemanyina* stb. a **Koszovó**, a **Belgrád** vagy a **Nemanja utca**. Sok esetben már a gyerek így tanulja meg, nem is hallja másképp, s főleg nem is látja másképp kiírva.

A tartalmi tükrözés számos formáját ismerjük. Egyik típusa akkor alakul ki, ha a fordító a jelentésmező elégtelen vagy felületes ismerete következtében a szerb és magyar szavaknak az alapjelentéseit veti össze, s a részleges jelentésbeli megegyezéseket teljes azonos-

ságként kezeli. Mikor a felfűtöttebb hangulatú mérkőzésekről készült tudósításokban ezt olvassuk: *ellopták a biztosra vett győzelmünket, Láttam, tehát elhiszem, az olimpián is lopnak. Szerinte a bírók meglopták tanítványait. Ismét meglopták a Spartacust, tehát ezek hallatán nem kell lelketlen tolvajokra gondolnunk, csak igazságtalan bírókra.* A hiba forrása az, hogy a szerb nyelvi hatás alatt fogalmazó újságíró nem veszi figyelembe a *krasti* ige széles jelentésmezőjét, és az első jelentését helyettesíti be fordításába, csak hogy a második is el kellett volna jutnia. Ez az ige ugyanis amellett, hogy 'lop' azt is jelenti, hogy 'csal', sportban, kártyában. A magyarban ilyen esetben még csak nem is ezt, inkább a **megkárosít, megfosztja a győzelemtől**, sajtós jelentésben a **bunda, bundázik** fordulatok élnek.

A tartalmi tükrözés egy másik típusa úgy jön létre, hogy a magyarhoz hasonló hangzású általános jelentésű szerb főnév tartalmi jegyeit kiterjesztjük a magyarra is. Példaként említhetjük a szerb *kolač* szót, amelynek jelentése magában foglalja a süteményt is, és csak jelzős szerkezetekben differenciálódik. Ennek hatására a vajdasági magyar nyelvben is gyakran hallható a kalács 'sütemény' értelemben. Pl. a krémessel kínált vendég így szabadkozik: *Nem szeretem a kalácsot.* Vagy a Tisza-parton strandoló család hölgy tagja így indokolja, hogy miért nem hozott magával semmi harapnivalót: *Nem volt otthon olyan kalács, amelyik nem folya szét a napon.* (Tehát a kalács megnevezéssel feltehetően krémes süteményeket illet.)

Az idegen szó szerbben szokásos jelentését is tükrözhetjük. Az magyarban használt **abszolvens, abszol-**

vál kifejezések nem egyeznek meg a szerb *apsolvirati* *apsolvent* szavakéval. A szerb szó jelentése: tanulmányait befejezi, végighallgatja az egyetemi előadásokat, míg a magyar abszolvens jelentése: valamely tanfolyamot, főiskolát sikerrel végző és vizsgát tett hallgató. A vajdasági magyar nyelvhasználatban a szerb szó jelentése terjedt el, tehát az abszolvens kifejezés azt jelenti, hogy lehallgatta az egyetemi előadásokat, de az anyaországi jelentéssel ellentétben még nem diplomázott, nem fejezte be tanulmányait.

Az egységes magyar nyelvhasználat szempontjából nyilván idegen szóalakot ad az a fajta tartalmi tükrözés is, amely során eltérő minta fordításaként alakul ki egy magyar kifejezés, mint pl. a *franciasapka* (szerbül: *francuska kapa*), amely a magyarországi nyelvhasználatban **svájcisapka**ként terjedt el. Nem lehet csodálni, hogy a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok egy korábbi vetélkedőjén a nebuló nem tudta egyből rávágni milyen nép neve hiányzik egyaránt a *sapka* és az *óra* főnév elől is jelzőként. Az óráról a svájcra, a sapkáról a franciára tippelt, így aztán a közös jelzőre nehezen tudott ráakadni.

Egy szó használati köre, grammatikai környezete is különböző lehet a magyar nyelvben és az indoeurópai nyelvekben. Így van ez a **legenda** esetében is. Önálló fogalomként közönségesen 'csodás történetet' jelent. Személyre vonatkoztatva jelzős szerkezet tagjaként szokott szerepelni: legendás hős, vkinek a legendája, vminek a legendás alakja. Sajtónyelvünkben szerb vagy más indoeurópai hatásra a *legenda* önálló életet kezdett, emberre, főként sportolókra vonatkoztatva pusztá

főnévként. „E harmadik címével kiegyenlítődött a legendákkal... Jack Brabhammal” (Magyar Szó: 1991. okt. 21: 18).

A szerkezeti (frazeológiai) tükrözéseket régóta vizsgálom, most csak néhány nagyon jellegzetes példát emelek ki közülük. Szerkezeti tükrözésről akkor beszélek, ha a szerb frazeológiai egység, állandósult szerkezet átváltásakor a fordító megreked a grammatikai szerkezet visszaadásánál, és nem keresi meg az azonos jegyekkel rendelkező célnyelvi formát. A most terítékre kerülő tükrözések mind fordítás útján kerültek be a vajdasági magyar nyelvhasználatba, legtöbbjük a beszélt nyelvi változatba, de a fordított alak utána annyira elterjedt, mint ahogy ez a kétnyelvűség körülményei között jellemző, hogy azok is lépten-nyomon élnek vele, akik nem, vagy igen gyengén beszélnek a szerb nyelvet. A *piše nešto na nečemu* személytelen igei forma tükrözéséből kialakult az *ir valamin valomit* szerkezet, különösen tárgyi mellékmondatot bevezető, tehát tárgyas ragozású alakjában: *(azt) írja rajta, hogy (három óra-kor kezdődik az előadás)* és rövidebb alakjában: *írja, hogy (mennyibe kerül)*, annyira mindennapi, hogy megfelelői: **az áll rajta, rajta van, fel van tüntetve, rá van írva** alakok egyáltalán nem tudják felvenni vele a versenyt. A személytelen szerb minta erőteljes, mindennapos hatásán kívül feltételezhető, hogy a -va, -ve + létigés szerkezet helytelenítése is hozzájárult az elterjedéséhez. Élőnyelvi vizsgálataim ugyanis kimutatták, hogy a *rá van írva* alakot hibásnak minősítette az iskolázott adatközlők jelentős része, *a villanyszámlán is írja, hogy a hónap végéig be kell fizetni* mondatot az

adatközlők 90 százaléka helyesnek tartja még teszt-helyzetben is. A másodéves egyetemisták körében az év elejei felméréskor a fentivel szinte azonos eredményt kapok minden alkalommal. Az év végi vizsgán 80 százalékuk kijavítja teszt-helyzetben ezt a tükrözéstípust, de előszóban nem tudnak igazán megszabadulni tőle. Ez a jellegzetesen beszélt nyelvi sajátosság a sajtóban is polgárjogot nyert az utóbbi időben. Pl. „Az idén 29-edik alkalommal megrendezett Édes Anyanyelvünk verseny győztesének, írja azon az érmen, amelynek Zsuzsanna büszke és jogos tulajdonosa” (Magyar Szó: 2001. nov. 2: 9).

Egy másik szerb állandósult szerkezet: *ostati bez nečega* tükrözése – *valami nélkül maradt* a sajtónyelvben már régóta mindennapos. Ezzel az igencsak színtelen, íztelen, szagtalan fordulattal szinte mindent lehet helyettesíteni, s konkrétan nem kell megnevezni semmit. Kifejező, sokatmondó, képi hatással bíró alakulatok helyére tolakodik. Pl. „*az elűzött boszniai lakosság minden nélkül maradt*”. Ezt a vonzatot kifejezőbben, magyarosabban így javíthatnánk: **földönfutóvá vált.**

Az egyetemisták világában is dívik a tükrözés. A hallgatók már hagyományosan nem beiratkoznak az egyetem egyes évfolyamáira, hanem *beírják az évet* (*upisati godinu*), mint ahogy vizsgázási szándékukat is úgy fejezik ki, hogy *kimennek a vizsgára* (*izaći na ispit*), akárcsak a szavazó polgárok, akik, *kimennek a választásra*, sőt a választásokra (*izaći na izbore*).

Sokáig lehetne még sorolni a regionális köznyelvünk részévé vált tükrözéseket, erre azonban itt se idő, se hely nincs elegendő, egyről azonban még nem feled-

kezhetünk meg. Ez annál is inkább figyelemre méltó, mert udvariassági formát, köszönést is helyettesít. Ezek száma is fogyatkozik tehát, pedig egyébiránt sem vagyunk bővében ezeknek a fordulatoknak. Mindenki ismeri a *majd halljuk egymást (čućemo se)* szerkezetet, s valljuk be, nyelvhasználatunk kitörölhetetlen elemévé vált. Évek óta figyelem a térhódítását a beszélő közöség szinte minden rétegében. Talán az idősebb paraszti réteg kivételével mindenkit levett a lábáról. A boltos kisasszonytól az egyetemi tanárig így köszön el mindenki beszélgetőtársától, jelezve, hogy majd telefonon folytatják a beszélgetést, illetve ha épp telefonon csevegnek ez az elkészítési forma. A *viszonthallásra* helyett hangzik el. De annyi beszédhelyzetben megfigyeltem már, hogy azt mondhatom, általános elkészítő formula lett, hisz olyan alkalmakkor is feljegyeztem, amikor telefonálási lehetőségek fel sem merültek. Nem **csevegünk**, nem **szólunk oda**, nem **beszélünk**, nem **telefonálunk**, nem **távrecsegünk**, mi *majd halljuk egymást*, ha minden jól megy, értjük is. Legalább is helyi szinten.

A tükrözések hatósugara, összefonódása

Sokszor felmerül a kérdés, hogy a tükrözések melyik típusa a legveszélyesebb. Legtöbben azt vallják, hogy a kölcsönszavak, az ún. alaki tükrözések a legártatlanabbak, mivel leginkább feltűnőek. A beszélők nagy része tisztában van idegen jellegükkel, s adott esetben helyettesíteni is tudja őket. Az általam végzett felmérések is azt bizonyítják, hogy az adatközlők ezeket ismerik fel és helytelenítik legnagyobb számban.

Általános vélemény szerint a tükörkifejezések térhódítása sokkal zökkenőmentesebb, s az igényes beszélő is könnyebben csapdába esik. Ezek a megállapítások bizonyára helytállóak, ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a nyelvben működő asszociációs kapcsolatrendszer mindkét esetben megszakad. Az illető szerkezetéhez, szóhoz nem társul a szinonimák, szóképek tárháza.

Mégsem csupán a típus milyensége a döntő. Egy tükrözés alakulhat beszéd közben, és lehet megtanult nyelvi elem is. Ha csak beilleszt valaki a beszédébe egy közszájon forgó tükrözést, közlése kevésbé lesz szervesen elemek halmaza, mintha valaki, aki elveszti kapcsolatát anyanyelvével, kevés alkalma van a gyakorlására, beszéd közben is folyamatosan fordít. Ilyenkor a tükrözött nyelvi forma ezer szállal kötődik az idegen mintához, s újabb hibrid alakok sarjadzanak belőle. Az imént említett *majd halljuk egymást* fordulat az élő nyelvhasználattal rendelkező beszélő esetében viszonylag változatlan formában, meghatározott jelentésben él. Annak a beszédében azonban, aki nem csupán kliséként illeszti mondandójába, hanem az eredeti él benne kimondáskor, egyre szokatlanabb szerkezetekben tűnik fel. Pl.: „*akkor sem sikerült hallanunk egymást*” (**A múltkor sem volt módunk beszélni egymással**), vagy: *Tegnap csak röviden hallottuk egymást a Julival* (**Tegnap csak egy pár szót váltottam Julival**). *Mindjárt hallja magát az asszonnyal* (**Mindjárt átadom a telefont a feleségemnek, mindjárt beszélhet a feleségemmel**). Az eredetihez való kötődés az utóbbi példában abban nyilvánul meg, hogy a *se* névmás kölcsönös névmási szerepe mellett a visszaható is előtérbe

kerül, s ez adja a megdöbbenően idegen hatást. Mert egymást még hallhatjuk, magunkat is, de magunkat valakivel már nemigen.

Ha visszatérünk tehát ahhoz a kérdéshez, hogy melyik tükrözéstípus rombolja leginkább az anyanyelv rendszerét, nem juthatunk más eredményre, mint hogy a grammatikai, mert az számtalan formában ismétlődik. A fent említett udvariassági klisé is akkor vált igazán szervetlenné, amikor felbontottuk, továbbfogalmaztuk a hatást kifejtő nyelv szabályai szerint. Ugyanakkor azt kell mondanunk, hogy nem csupán a tükrözések számából, fajtájából kell megítélni az illető nyelvváltozatot, hanem azt kell figyelembe venni, hogy van-e élő, aktív, kiterjedt nyelvhasználat. Ezt, persze, az határozza meg, hogy mekkora a beszélők és a beszédhelyzetek száma. Mert ez minél kisebb, annál kevesebb az esély a működőképes regionális köznyelv kialakulására. A nyelv ugyanis bármennyire belső ügyünk, mégiscsak egy használati eszköz, ha nincs mód élni vele, nem várhatjuk, hogy virágozni fog. Ha visszaszorul a családi szférába, ha konyhanyelvvé válik, rövidesen bekövetkezik a nyelvcseré folyamata.

Az anyaországi nyelvművelő írásokat olvasva érdeklődéssel figyelem, hogyan gyűrűznek be a magyarországi nyelvhasználatba a nálunk régtől ismert idegenszerűségek, hogyan hadakoznak vagy békélnek meg a ma nyelvészei a nálunk már évtizedekkel ezelőtt kárhoztatott tükröszerkezetekkel, jelentésváltozásokkal: mint pl. *valamilyen prizmán át néz* (szemüvegen helyett), *átbeszél*, a *megbeszél*, *megvitat*, *megtárgyal* helyett, a *feketén-fehéren* a *világosan*, *kertelés nélkül*,

kerek pereg helyett. Tapasztalom, hogy az *alternativa* a két lehetőség közötti választás helyett ott is egyre inkább lehetőséget jelent. A 'gól' jelentésű találat, melyet Rácz Endre sportnyelvünket vizsgálva a 70-es években nagyon különösnek talált, ma már polgárjogot nyert Mo-on is. A NYksz is átmenő osztályzatot ad neki. A *legenda* fentebb emlegetett használata, ha a szótárakban nem is jelent meg még, a televízió sportműsoraiban annál inkább. Pl. „Két *legenda* segíti Jean ... edző munkáját” (MTV 1, 2001. aug. 3).

Egyre több indoeurópai hatás éri tehát az anyaországi nyelvet is. Sőt (a sajátos formájú töltött hájas térszta) a *burek* is kapható már Szegeden. Mindig elmosolyodom a buzgóságunkon, mikor arra gondolok, hogy a Jugoszláv konyha című kiadványban a 70-es években **börek** néven népszerűsítettük. A török eredetű darált savanyúságkülönlegesség az *ajvár* is megjelent ilyen név alatt a magyar élelmiszerboltok polcain, magyar gyártó kínálatában.

A külső szemlélő is tapasztalhatja, hogy az anyaországot is elárasztják az idegen szavak, s itt most nyilván nem az *ajvár* és a *burek* a legjellemzőbb. A magyarországi nyelvhasználattal való összehasonlítás mégis sántít, mert ott az anyanyelv intézményes fejlesztése, sokoldalú művelése, az egynyelvű közösség nyelvi teremtető ereje mégis biztosítja azt, hogy a mindig megújuló nyelv életerős maradjon, levetkezze gyengeségeit. A kisebbségi nyelvhasználatban viszont az anyanyelv tanításának össze kell fornia az idegenszerűségek, tükrökifejezések tudatosításával, mert a nyelv természetes tisztulási fo-

lyamataira kisebbségi helyzetben nemigen számíthatunk, többlet-erőfeszítésekre van szükség.

Felhasznált szakirodalom

Bartha Csilla (1999): A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.

Grétsy László—Kemény Gábor (szerk., 1996): Nyelvművelő kézisztár. Auktor Könyvkiadó, Bp.

Kemény Gábor—Szántó Jenő (szerk., 1992): Mondd és írd! Auktor Könyvkiadó, Bp.

Kiss Lajos (1976): Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. Nyelvtudományi értekezések, 92. sz. Akadémiai Kiadó. Bp.

Kontra Miklós—Saly Noémi (szerk., 1998): Nyelvmentés vagy nyelvárulás. Osiris, Bp.

O. Nagy Gábor (1974): A poliszémia kérdéséhez. Nyelvtudományi értekezések, 83. sz.

Tarnóczi Lóránt (1972): Fordítástechnika. Bp.